

Gerard Verhoeven

1. Inleiding: soorten alinea-onderzoek

Het onderzoek naar alinea's spitst zich toe op twee vragen:

- a. Wat zijn alinea's eigenlijk?
- b. Welke rol spelen ze voor schrijver en lezer?

ad a: *Wat zijn alinea's eigenlijk?*

Binnen taal geldt de alinea vrij algemeen als de grootste eenheid van *segmentering*. Er bestaat een rij die 'opklimt' vanaf foneem, via morfeem, woord, clause, zin tot en met alinea. Daarbij moet worden opgemerkt dat er vanuit de taalkunde vanouds geen grote belangstelling bestaat voor de alinea. In het algemeen beschouwt men taal als een verzameling woorden of zinnen. Dat wil nog niet zeggen dat men niet over de zinsgrens heen kijkt. Bij de bestudering van anaforen is dat duidelijk wel het geval. Deze kijkes over de zinsgrens heen betekenen echter nog geenszins dat men een hogere grens, de alinea-grens, ontwaart als een belangrijke segmenteringseenheid.

De vraag naar de aard van de alinea kan voorafgegaan worden door een fundamentele vraag: *bestaat de alinea eigenlijk wel?* Dat wil zeggen: zijn er taalkundige en/of psychologische gronden om een eenheid als de alinea te postuleren? Dergelijke existentiële vragen zijn ook wel gesteld ten aanzien van andere eenheden uit het hiervoor gegeven rijtje. Denk aan het beroemde artikel van Savin en Bever (1970) over de psychologische realiteit van het foneem. Een negatief antwoord op dergelijke vragen zou impliceren dat de alinea een artefact is van onze geschreven cultuur, en niet een aangeboren linguïstische entiteit.

Linguïstische evidentie voor het bestaan van de alinea kan gezocht worden in begrenzen van woorden (vgl. Longacre 1979), in specifieke stress-contouren of in het voorkomen van bepaalde verschijnselen die de alinea-grens niet mogen overschrijden, bijvoorbeeld vormen van anaforiek (vgl. Stark 1988). Ook een verbod op bepaalde veranderingen binnen een alinea, zoals wisseling van werkwoordstijd, zou wijzen op de linguïstische realiteit van de alinea.

Ik zal hier niet uitvoerig op deze mogelijke vormen van evidentie ingaan. Kort wil ik wel iets zeggen over het eerste type. Longacre (1979) en Grimes (1975) geven onder andere evidentie uit de Indianentalen Huichol (Mexico) en Shipibo (Peru) die alinea markerende woorden kennen en uit het Sanio-Hiowe (Nieuw-Guinea) dat een bepaalde vorm van herhaling onderdrukt op alinea-grenzen (zie Bolwijn 1989). Ook uit Europese talen zijn aanduiders van de alinea bekend. Denk aan het Amerikaanse "well", waarmee een nieuwe, korte serie zinnen wordt ingeluid. Het Zwitserse "gel" wordt gebruikt om een korte serie zinnen mee af te sluiten. Nederlands maken

gebruik van woorden als "nou" om het begin en "hè" of "niet (dan)" om het einde van een alinea mee te markeren. Die alinea's uit de gesproken taal beslaan gemiddeld zo'n zin of zes. Ook in de geschreven taal zien we een dergelijk gemiddelde terugkeren.

Een eenvoudige methode om *evidentie* voor de *psychologische realiteit* van alinea's te vergaren, is in teksten de oorspronkelijke alinea-grenzen te verwijderen of te wijzigen en proefpersonen de oorspronkelijke grenzen te laten reconstrueren. Onderzoek van Koen et al. (1969), Bond en Hayes (1984) en Stark (1988) wijst erop dat hiermee interessante resultaten geboekt worden.

Zowel in het onderzoek van Koen et al. als in dat van Bond en Hayes moesten proefpersonen alinea-grenzen aanbrengen of wijzigen in teksten waar dergelijke grenzen zijn weggelaten of op onjuiste plaatsen zijn aangebracht. De beoordeelaarsbetrouwbaarheid is hoog (gemiddeld 0.75). Uit het feit dat ook bij nonsensteksten een hoge beoordeelaarsbetrouwbaarheid bereikt wordt, blijkt dat formele criteria een rol spelen bij de alinea-herkenning. Met name pronomina lijken bij de herkenning een belangrijke rol te spelen. Worden die weggelaten, dan daalt de beoordeelaarsbetrouwbaarheid tot onder de 0.20. Het meest opvallende nieuwe resultaat uit het onderzoek van Stark is dat de af- of aanwezigheid van goede alinea-indelingen niet significant correleerde met oordelen over tekstkwaliteit.

Naast existentiële vragen omtrent alinea's, rijzen er ook een aantal vragen omtrent de aard van de alinea. Zo bestaat er een uitvoerige discussie over de kwestie of de alinea te beschrijven is in termen die ook gebruikt worden bij de beschrijving van een (vol)zin of dat hij beschreven moet worden met termen die ook worden gehanteerd bij het beschrijven van een tekst.

De aartsvader van het alinea-onderzoek, Alexander Bain beschreef de relatie tussen de zin en de alinea als volgt:

(...)the topic-sentence of a paragraph is to the supporting sentences what the subject of a sentence is to its predicate. (citaat uit Christensen, 1966).

Francis Christensen beschrijft de relatie, naar mijn idee zelf correcter:

(...)the topic-sentence of a paragraph is to the supporting sentences what the base clause of a cumulative sentence is to its free modifiers. (Christensen, 1966).

Anderen, zoals Rockas (1966) en Rodgers (1966, 1967), achten de analogie tussen de volzin en de alinea niet zinnig. Zij willen de alinea beschrijven in tekstuele termen.

Naar mij idee is deze controverse moeilijk beslisbaar. Immers, de relaties tussen de kernzin (de nucleus) en de modificatoren, globaal gezegd: de bijwoordelijke bepalingen, wordt semantisch beschreven in termen van tijd, plaats, causaliteit, finaliteit, kwalificatie, etc. Vrijwel dezelfde set termen zien we terugkeren bij de beschrijving van tekststructuur. Met andere woorden semantisch gesproken is er zelfs een duidelijke

lijke relatie tussen de structuur van een volzin en de structuur van een tekst. Het ligt dan voor de hand dat dergelijke structuren ook binnen een alinea zullen voorkomen. Daarmee is echter niet gezegd wat de plaats is van de alinea tussen zin en tekst. Waarschijnlijk is de volzin een cultuurproduct dat ontstaat is uit de alinea. Het ligt voor de hand dat zij vergelijkbaar gestructureerd zijn.

Samenvattend kunnen we stellen dat er zowel taalkundige als psychologische argumenten bestaan om het bestaan van een eenheid als de alinea aan te nemen. In zowel de taalkunde als in de studie van onze geschreven cultuur is de alinea echter onderbelicht.

ad b: *Welke rol spelen alinea's voor schrijver en lezer?*

Verschillende *theoretici*, zoals Christensen, Grady (1971) en Karrfalt (1968) beschouwen de alinea als een belangrijk hulpmiddel voor de *schrijver*. De schrijver kan de alinea gebruiken om zijn gedachten helder te ordenen. De alinea kan bij het schrijven een zekere conceptualiserende functie vervullen. Daartoe is het van belang dat de schrijver kan beschikken over een arsenaal mogelijke alineastructuren en weet in welke gevallen hij die het beste kan inzetten

Ook in Amerikaanse en Engelse *schrijfadvisering* speelt de alinea al sinds jaar en dag een belangrijke rol: Miles (1971), Brooks en Warren (1972), Ruzskiewicz (1981), McMahon & Day (1984) en Daiker et al. (1986). Zelfs komt het voor dat de alinea het centrale onderwerp is van een boek over schrijfadvisering, zoals in *The paragraph and essay book* Van Jacobus (1977) en in *From paragraph to essay* van Imhoof & Hudson (1985). In de Nederlandse schijfadviserliteratuur is het aandeel van de alinea van later datum en geringer van omvang. Drop & De Vries (1977) waren voorlopers. Pas bij Van Leeuwen & Truijens (1987) speelt de alinea een wat grotere rol. In *Zakelijke Communicatie* (1989) en in Verhoeven & Wekking (1991) wordt die lijn verder en systematischer doorgezet.

Zeer belangrijk is de alinea voor de lezer. Zijn inzicht in de structuur van de tekst wordt sneller mogelijk gemaakt door een goede alinea-indeling. In de jaren zestig is er in *College Composition and Communication* een interessante discussie gevoerd die raakte aan deze kwestie. Daarbij stond de vraag centraal of alinea's, ook in als goed geschreven en gemakkelijk toegankelijk ervaren teksten, wel corresponderen met tekststructurele grenzen. Zo niet, dan zou er van de alinea toch nauwelijks een positief effect op tekstbegrip verwacht mogen worden. Indien er wel sprake zou zijn van een dergelijke correspondentie, dan zou de alinea voor de lezer uiteraard wel tot een oplossing van deze controverse, dan zou de alinea voor de lezer uiteraard wel tot een oplossing van deze controverse. Ik heb in *Alineagrenzen* (Verhoeven, 1989) een overzicht gegeven van deze discussie en tevens een oplossing voorgesteld die naar mijn idee de verschillende schijnbaar strijdige gegevens kan verklaren.

Voor de schrijver en de lezer is het dus van belang dat hij inzicht heeft in de alinea. Dat houdt onder andere in dat hij inzicht moet hebben in alineastructuren en alinea-functies: welke structuren kan hij gebruiken of verwachten, in welke situaties? Daarom zal ik in dit artikel ingaan op de vraag welke alineastructuren er in de literatuur worden onderscheiden, welke functie alinea's hebben en hoe die structuren samenhangen met de verschillende functies.

2. Alineastructuren

In diverse handboeken voor schrijfadvisering en ook in meer theoretisch werk worden alineastructuren onderscheiden. Ruzskiewicz (1981) onderscheidt drie structuren: onderschikkend, nevenschikkend en vertakt. In Daiker et al. (1986) wordt een onderscheid gemaakt tussen direct, climactic, turnabout en interrogative. In een 'direct paragraph' staat de topic-zin op de eerste plaats, in een 'climactic paragraph' op de laatste plaats, terwijl hij in een 'turnabout paragraph' een middenpositie inneemt. De 'interrogative paragraph' bevat geen topic-zin die een stelling weergeeft, maar begint met een vraag waaraan de rest van de alinea is opgehangen. Ik zal in het vervolg de termen analytisch, synthetisch en rechtsomkeert gebruiken om de drie eerstgenoemde typen meer aan te duiden. Het laatste type is meestal een variant van de analytische alinea. Becker (1965) onderscheidt twee belangrijke typen: PS (Problem-Solution) en TRI (Topic-Restriction-Illustration). Deze structuurbeschrijving van Becker fungeert als een soort diepstructuur waarop transformaties mogelijk zijn. Zo kan deletie leiden tot TI, herordening tot TIR, toevoeging tot TRRI en combinatie tot TRITRI. In Nederlandstalige literatuur, zoals Drop & De Vries (1977), Van Leeuwen en Truijens (1987) wordt gesproken over typen verbanden als temporeel, ruimtelijk, causaal, finaal, concessief, etc.

Op het eerste gezicht lijken deze terminologieën nogal verwarrend. Hun onderlinge verhouding is niet meteen helder. Ik heb de indruk dat er meer zicht komt op de diverse onderscheidingen als we twee centrale variabelen in acht nemen: volgorde en semantiek. Sommige indelingen geven voorschriften voor de onderlinge volgorde van de elementen die een alinea constitueren: bijvoorbeeld de thema-zin en de rest. Andere indelingen zeggen niets over die onderlinge volgorde. Sommige indelingen zijn semantisch informatief; andere zijn semantisch leeg of vrijwel leeg. Kruising van deze twee 2-waardige variabelen levert een overzicht van structuurtypen op dat weergegeven is in schema 1.

Schema 1: Structuur van alinea's

ongespecificeerd		semantiek	
A	B	ongespecificeerd	gespecificeerd
onderschikkend	causaal		
nevenschikkend	temporeel		
C	D	ongespecificeerd	
analytisch	Problem-Solution	volgorde	
synthetisch	Topic-Restriction-Illustration	gespecificeerd	

Enkele relativerende opmerkingen zijn bij dit schema op hun plaats:

1. Het is niet altijd duidelijk wat er wel en niet semantisch ongespecificeerd is.

Zo lijken de termen 'onderschikkend', 'nevenschikkend' en 'vertakt' van puur structurele aard. Anders dan binnen een zin echter, bestaan er op alinea-nivo weinig duidelijke formele aanwijzingen voor onder- en nevenschikkendheid. Men kan, bij afwezigheid van formele kenmerken (voegwoorden), op basis van inhoudelijke criteria besluiten tot het postuleren van een onder- dan wel nevenschikkend verband.

2. Sommige semantische karakterisering, die in beginsel ongespecificeerd zijn qua volgorde, kunnen wel en bepaalde voorkeursvolgorde hebben. Zo zullen de volgorde 'verleden-heden-toekomst' of 'oorzaak-gevolg' normaler gevonden worden dan hun inversen. Omgekeerd kunnen sommige semantische karakterisering die volgorde-specifiek bedoeld zijn, als probleem-oplossing, ook voorkomen in de omgekeerde volgorde, zoals hiervoor reeds is betoogd. Sommige structuren, zoals rechtsomkeert kennen een volgorde-specificatie, in die zin dat de thema-zin in het midden moet staan en een semantische specificatie die inhoudt dat het deel voor de thema-zin tot 'het tegenovergesteld' moet lijken te leiden van wat de thema-zin beweert. Toch is de rechtsomkeertstructuur minder inhoudelijk gespecificeerd dan de structuren die onder type D genoemd worden.
4. Op het eerste gezicht lijkt het erop dat de structuurtypen B en C type A incorporeren, terwijl D alle drie de andere typen omvat. Dat is echter niet het geval.

Allereerst omvat B niet A. Een alinea die gebaseerd is op causaliteit kan zowel neven- als onderschikkend opgebouwd zijn. Er kunnen een aantal gelijkwaardige oorzaken voor een gevolg worden gegeven. Maar er kan evengoed een keten van oorzaken worden genoemd die uiteindelijk tot het behandelde gevolg leidt. In dat geval is er sprake van onderschikking. Ook van type C kan niet gezegd worden dat dat A omvat. Een analytische alinea kan na de presentatie van de thema-zin een aantal zinnen laten volgen die onderling nevenschikt zijn, maar evengoed een rij waarbij bijvoorbeeld elke volgende zin ondergeschikt is aan de eraan voorafgaande. Zelfs type D incorporeert de andere typen niet. Een PS-alinea, kan de problemen onderschikkend of nevenschikkend behandelen. Blijft de volgorde-specificatie intact, dan is een PS-alinea wel per se synthetisch. Ook uit de typen die onder B worden behandeld, kan niet vrij gekozen worden.

Er is uiteraard wel een beschrijvingsstelsel voor de alineastructuur te ontwikkelen, dat alle informatie uit A, B, C en D omvat. Een dergelijk systeem moet de volgorde van de delen specificeren (zoals C), de onderlinge hiërarchie van de delen (zoals A), en de semantische verhouding (zoals B). Gebeurt dat volledig, dan hebben we te maken met een volledige beschrijving van de alineastructuur.

Interessant is voor taalbeheersingsonderzoek naar alinea's natuurlijk de vraag welke kennis van deze structuurkenmerken relevant is voor de schrijver en de lezer. Ik denk dat zowel lezer als schrijver het minste baat hebben bij kennis van 'lege' structuren. Een schrijver zal zelden beslissingen nemen in de volgende trant: "Laat ik eens een vertakte alinea produceren". Ook een lezer is denk ik weinig geïnteresseerd bij dergelijke lege structurele kennis. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de meest specifieke structuurbeschrijvingen, zoals die onder D zowel lezer als schrijver het meeste houvast geven.

3. Alineafuncties

In Imhoof & Hudson (1985), bewerkt door Beljaars (1989), wordt een onderscheid gemaakt tussen vier soorten alinea's: inleidend, transitioneel, afsluitend en 'inhoudelijk'. Het ligt voor de hand hier een tweedeling aan te brengen: sommige alinea's zijn tekstorganisatorisch van aard, terwijl de meeste dat niet zijn. Ook wordt wel het onderscheid gemaakt tussen een tekstinterne en een tekstexterne functie. Een interne functie kan zijn dat een alinea bij een andere alinea fungeert als voorbeeld of als argument. Een externe functie van een alinea kan zijn: overtuigen, oproepen tot actie, e.d. Bij kruising van de twee tweewaardige variabelen (organisatorisch-inhoudelijk en intern-extern) ontstaat er logischerwijze ook een extern-organisatorisch type. Een dergelijk type komt ook voor. Sommige alinea's geven het verband aan met wat er eerder over hetzelfde onderwerp is geschreven en andere wijzen vooruit naar te verwachten publicaties.

Schema 2: Functies van alinea's

	intern	(con)textrelatie	extern
deelfunctie	I	inleidend	II
		transitioneel	terugblikkend
		III	vooruitblikkend
		argumentatief	IV
	exemplarisch	informatief	persuasief
	inhoudelijk		
	organisatorisch		

Een overzicht van de verschillende typen functies is te vinden in schema 2. De verhouding tussen de vier typen in dit schema is van geheel andere aard dan de verhouding tussen de typen in schema 1. Was het in schema 1 zo, dat de verschillende typologieën telkens een ander aspect van de structuur belichtten en dus bij elkaar opgeteld pas een volledig structuurbeeld opleverden, bij schema 2 zijn de verschillende typen functies in principe exclusief. Zij geven niet samen een volledige beschrijving van de functie van één alinea, maar zij geven samen een overzicht van de functies die alinea's kunnen vervullen. De organisatorische en de niet-organisatorische functies sluiten elkaar wederzijds in elk geval uit. De interne en externe functies hoeven elkaar niet uit te sluiten. Een inleidende alinea kan bijvoorbeeld tevens terugverwijzen naar eerdere teksten over hetzelfde onderwerp.

4. De relatie tussen structuren en functies

4.1 Theorie

Voor de schrijver is de vraag interessant of bepaalde *alinea*-functies een voorkeur voor bepaalde structuren met zich meebrengen. Ook de lezer zou met een dergelijk systematisch verband zijn voordeel kunnen doen.

Een combinatie van de typologieën die in de schema's 1 en 2 zijn gepresenteerd, leidt tot het postuleren van minstens 16 mogelijke soorten relaties tussen functies en structuren. Het zou natuurlijk het mooist zijn als een bepaalde keuze in schema 2 zou leiden tot aanbevolen keuzen uit de typen structuren in schema 1. Een hypothetisch voorbeeld: een transitionele *alinea* is altijd nevenschikkend, analytisch en temporeel.

Nu liggen, intuïtief, sommige verbanden tussen functies en structuurtypen niet erg voor de hand. Zo lijkt het niet waarschijnlijk dat een transitionele *alinea* bij voorkeur onderschikkend, nevenschikkend of vertakt zou zijn. Evenmin lijkt het voor hand liggend dat een transitionele *alinea* bij voorkeur analytisch of juist bij voorkeur synthetisch zou zijn. Er is geen reden te veronderstellen dat een argumentatieve *alinea* vaker onderschikkend dan nevenschikkend zal zijn.

Andere keuzen lijken interessant genoeg om er verder onderzoek naar te doen. Het zou bijvoorbeeld denkbaar zijn dat een concluderende *alinea* vaker synthetisch is dan analytisch, terwijl voor een inleidende *alinea* wellicht het omgekeerde zou kunnen gelden. Een van de verbanden die in prescriptieve literatuur wel wordt genoemd is dat tussen C in schema 1 en IV in schema 2. De relatie daarrussen (zie o.a. Daiker et al. 1986) zou de volgende zijn: informatieve *alinea's* moeten bij voorkeur analytisch zijn, persuasieve *alinea's* bij voorkeur synthetisch, rechtsomkeert of vragend.

4.2 empirisch onderzoek

Ik zal hieronder kort de resultaten van twee empirische onderzoeken bespreken. Het eerste is uitgevoerd door de studenten van een doctoraalwerkgroep uit het voorjaar van 1988. Het tweede door Saskia Liefbroer (1988).

In onderzoek 1 werd een aantal docenten en assistenten van de afdeling taalbeheersing in Utrecht gevraagd twee teksten te schrijven over het vak taalbeheersing. De ene tekst moest de uitleg bevatten van een of meer centrale concepten uit het vakgebied en was bestemd voor een syllabus, de tweede tekst moest middelbare scholieren op een wervende manier voorlichten over het vak taalbeheersing en was bestemd voor het blad *Kiezen*. Het ligt voor de hand aan te nemen dat het eerste type tekst meer informatieve *alinea's* zal bevatten en het tweede meer persuasieve. Dat zou dus moeten resulteren in een groter aandeel van synthetische en rechtsomkeertalinea's in het tweede type.

In onderzoek 2 werd in vijf publieksvoorlichtende folders van Postbus 51¹ per *alinea* vastgesteld of die informatief of persuasief waren. Dat zou moeten sporen met het analytische of synthetische karakter van die *alinea's*.

De resultaten van onderzoek 1 staan gepresenteerd in tabel 1. De resultaten van onderzoek 2 in tabel 2.

Tabel 1: Relatie tussen tekstfunctie en *alinea*-structuur.

<i>alinea</i> -structuur	tekstfunctie		totaal
	informatief	persuasief	
analytisch	50	52	102
synthetisch	11	16	27
rechtsomkeert	1	4	5
vraag	7	19	26
totaal	69	91	160

Tabel 2: Relaties tussen *alinea*-functie en *alinea*-structuur.

<i>alinea</i> -structuur	<i>alinea</i> -functie		totaal
	informatief	persuasief	
analytisch	100	3	103
synthetisch	14	6	20
rechtsomkeert	2	0	2
vraag	5	0	5
overige	46	4	50
totaal	167	13	180

We zien in tabel 1 dat in de persuasieve tekst meer *alinea's* voorkomen van het niet-analytische type (39) dan in de informatieve tekst (19). Dit verschil is echter niet significant ($X^2 = 0,12$; $df = 1$).

Uit de tweede tabel blijkt dat het aantal *alinea's* met een externe persuasieve functie te gering is om zinvol interpreteerbare uitkomsten mogelijk te maken. Dezelfde tendens lijkt echter wel aanwezig te zijn. De *alinea's* onder OVERIGE waren vooral *alinea's* bestaande uit slechts één zin. In het type voorlichtingsmateriaal van Postbus 51 komen die vrij veel voor. In de teksten van de docenten en assistenten van de afdeling taalbeheersing ontbraken ze.

5. Uitleiding

Hoewel het tamelijk kleinschalige empirische onderzoek nog geen significante resultaten heeft opgeleverd, lijkt de ingeslagen weg mij toch vruchtbaar. Om te komen tot verantwoorde advisering ten aanzien van alineagebruik voor schrijver en lezer, is het nuttig eerst meer descriptief onderzoek te doen aan de hand van concrete (goede) teksten. Daaruit valt meer inzicht te halen dan we op dit moment bezitten, over allerlei relaties die er bestaan tussen alineafuncties en alineastrukturen.

Dergelijk descriptief onderzoek zal kunnen fungeren als hypothesegenerator voor normatief empirisch onderzoek naar de gewenstheid van bepaalde alineastrukturen, gegeven bepaalde alineafuncties. De gewenstheid moet dan gemeten worden in termen van duidelijkheid, aantrekkelijkheid, persuasieve kracht, etc. Dergelijk normatief empirisch onderzoek is natuurlijk ook nu al mogelijk. Maar meer inzicht in allerlei relevante functionele en met name structurele variabelen, lijkt mij van groot belang om meer zich te krijgen op wat zinvol normatief empirisch onderzoek is.

Noten

1. Het corpus Postbus 51 teksten bevatte de volgende vijf teksten:
 1. *Nederland komt er warmtes bij te zitten.* (VROM, 1987)
 2. *Op weg naar 2015.* (VROM, 1988)
 3. *120 km/uur: de uiterste grens.* (V&W, Justitie, VROM, EZ, 1988)
 4. *De auto met katalysator. Informatie over de auto en de benzine van de toekomst.* (VROM, 1988)
 5. *Met chemisch afval gaat u meer weg dan u denkt.* (VROM, 1988)

Bibliografie

- Becker, A.I.
1965 A tagmemic approach to paragraph analysis. In: *College Composition and Communication* 16, pp. 237-242.
- Bejaars, B.
1989 *Communicatieve functies van alineas in beschrijvende teksten*, Doctoraalscriptie Vakgroep Nederlands, RUU.
- Bolwijn, R.
1989 *De invloed van alineagrenzen op tekstverwerking*, Doctoraalscriptie Vakgroep Nederlands, RUU.
- Bond, S.J., & J.R. Hayes
1984 Cues people use to paragraph text. In: *Research in the teaching of English* 18, pp. 147-167.
- Brooks C., & R.P. Warren
1972 *Modern rhetoric*, 3e ed., New York, etc.
Christensen, F.
1966 Symposium on the paragraph. In: *College Composition and Communication* 17, pp. 60-87.
- Daiker, D.A., A. Kerek & M. Morenberg
1986 *The writers options; Combining to composing*, 3e dr., New York.
- Drop, W., & J.H.L. de Vries
1977 *Taalbeheersing Handboek voor taalhantering*, 2e ed., Groningen.
- Grady, M.
1971 A conceptual rhetoric of the composition. In: *College Composition and Communication* 22, pp. 348-354.

- Grimes, J.
1975 *The thread of discourse*, The Hague.
- Imhoof, M., & H. Hudson
1985 *From paragraph to essay*, (Burnt Mill), Harlow.
- Jacobus, L.A.
1977 *The paragraph and essay book*, New York, etc.
- Janssen, D. (red.)
1989 *Zakelijke Communicatie. Deel I en II*. Groningen.
- Karrfalt, D.A.
1968 The generation of the paragraph and larger units. In: *College Composition and Communication* 19, pp. 211-217.
- Koen, F., A. Becker & R. Young
1969 The psychological reality of the paragraph. In: *Journal of verbal learning and verbal behavior* 8, pp. 49-53.
- Leeuwen, A. van, & A. Truijens
1987 *Een artikel schrijven; Compositie cursus voor aankomend journalisten*. Groningen.
- Liebroer, S.
1988 *Postbus 51; Interne bouwprincipes van alineas in publieksvoorlichtende folders*. Doctoraalscriptie Vakgroep Nederlands, RUU.
- Longacre, R.E.
1979 The paragraph as grammatical unit. In: *Syntax and Semantics 12: Discourse and Syntax*, pp. 115-134.
- McMahon, E., & S. Day
1984 *The writer's rhetoric and handbook*, 3e ed., New York.
- Miles, R.
1971 *First principles of the essay*, New York, etc.
- Rockas, L.
1966 Further comment on the paragraph. In: *College Composition and Communication* 17, pp. 148-151.
- Rodgers jr., P.C.
1966 A discourse-centered rhetoric of the paragraph. In: *College Composition and Communication* 17, pp. 2-11.
- Rodgers, P.
1967 The stadium of discourse. In: *College Composition and Communication* 18, pp. 178-185.
- Ruzskiewicz, J.J.
1981 *Well-bound words; A rhetoric*, Glenview (Ill.).
- Savin, H.B., & T.G. Bever
1970 The nonperceptual reality of the phoneme. In: *Journal of verbal learning and verbal behavior* 9, pp. 195-302.
- Stark, H.A.
1988 What do paragraph markings do? In: *Discourse processes* 11, pp. 275-303.
- Verhoeven, G.
1989 *Alineagrenzen. In: Taalbeheersing in Nederland; Een bundel opstellen voor W. Drop*, (red. D. Janssen & G. Verhoeven), Groningen.
- Verhoeven, G., & M. Wekking
1991 *Succesvol formuleren*, Groningen.
- Zakelijke Communicatie, Deel I en II, 1989. (red. D. Janssen), Groningen.